

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ МОДЕЛИ НА XX ВЕК

Госпогинка Никова

В историографията често се наблюдава необосновано пренебрежение към стопанската история и доминиращите в нея теории, които в много случаи имат по-действено отношение върху човешкия прогрес или регрес и предопределят решенията на цели поколения политици¹. Въпреки че се намира в сложна взаимовръзка с политиката, икономиката е сравнително по-константна и инертна величина, чиито параметри се изменят много по-бавно и са подчинени на свои автономни закономерности. Това дава подтик за нейното самостоятелно изучаване и обособяване в отделна наука.

До средата на миналия век учените се ограничават само с изучаването на естествените закони на стопанското развитие и дейност. Титаните на икономическата мисъл от XVIII век като А. Смит, Д. Рикардо и др. се задоволяват предимно с разкриването на факторите, определящи стопанския просперитет. Стихийното, циклично поведение на икономиката² поражда критичния анализ и идеята за активна намеса на човешкото познание в усъвършенстването ѝ. В резултат от научните прозрения на икономисти с по-голяма или по-малка известност много от естествените икономически закони са овладени. Но стопанският просперитет не се изчерпва само с веществените си измерения, а се намира в сложна корелация с живия човешки фактор. Той е материализирана човешка дейност, която по принцип е призвана да осигурява съществуването и благоденствието както на отделния индивид, така и на обществото като цяло. Именно тази сложна корелация и неравномерното разпределение на материалните блага пораждат опитите

да се създадат теоретични концепции и да се изградят определени поведенчески модели, чрез които да се въздейства по-активно върху усъвършенстването на социално-икономическата среда.

“Ученият” двадесети век най-плътно следва хегелианското схващане за историята като прогресиращ процес, съзнателно направляван от човешките идеи³. Глобализацията на общественото развитие и натрупаните познания засилват самочувствието, че върху неговия ход може да се въздейства чрез предварително създадени теоретични концепции. Нашият век с право може да се нарече векът на най-големите социално-икономически експерименти, част от които обличат униформата на политическата диктатура и протичат мъчително за милиони хора.

В стремежа си да опростят най-важните фактори за даден момент, за да обяснят един сложен свят, икономистите по принцип говорят с езика на моделите. Поради примата на предварителните концепции историците също са принудени да си служат с термина модел. Те обаче влагат в него значително по-разширено съдържание. За историята имат значение тези теоретични модели, които осезаемо изменят нейния ход, т. е. целенасочено формират едно по-продължително практическо поведение не само на отделните политически и стопански субекти, но и на държавата като цяло, като съответно се дооформят или деформират съобразно личните възгледи на някои водещи политици.

Поради различията в териториалния обхват прилаганите модели могат да бъдат с по-глобално или регионално значение. В дадения случай интерес представляват именно по-глобалните социално-икономически модели, които в ново и най-ново време стартират преди всичко от Европа и оказват по-продължително въздействие върху живота на народите не само от стария континент, но и извън неговите предели.

Експериментирането на социално-икономическите модели в Европа започва още по време на Първата световна война. Тук безспорно най-голямо влияние оказват марксистката теория, приложена в съветизирания ѝ вариант, и нейната модификация с подчертана националистическа окраска – фашистката идеология, намерила своя изкрystalизиран израз в националсоциализма. След

Втората световна война, и особено по време на студената война, икономиката на стария материк се подчинява на блоковата политика. Както на национално, така и на супранационално ниво тази политика се базира на два основни социално-икономически модела – съветския и кейнсианския. Към края на 70-те години в западните общества еуфорията от кейнсианския модел постепенно се приглушава, а неолибералните идеи, т. е. отказът от прекомерно социализиране на икономиката, временно възвръщат някои от позициите си. Настъпилият в края на 80-те години радикален политически похват в Източна Европа и последвалото разпадане на съветската система бележат края и на най-продължителния и неуспешен социално-икономически модел. За съжаление в нашата историография все още не е изяснено в достатъчна степен кои са приликите и отликите между тези три модела.

1. Съветизираният марксистки модел

Въпреки слабостите и множеството опоненти, наред с Дарвин и Фройд Маркс оказва огромно влияние върху интелекта на двадесети век. Дори най-убедителните му критици са склонни да признаят този факт⁴. Той се нарежда между първите умове, които се опитват да обяснят сложната взаимовръзка между политиката, икономиката и социалната структура на човешкото общество. Гневният оракул прави не само дисекция на капитализма през XIX в., но и издига на пиедестал идеите за усъвършенстване на историческия ход чрез постигане на по-голяма социална справедливост при разпределението на богатата, за по-активна и планомерна намеса на държавата в стопанския живот, които в голяма степен вдъхновяват развитието на обществото през целия следващ век.

Маркс обаче се увлича повече от философските, а не от икономическите теоретични прозрения на своите предшественици и си поставя цел, която явно е непомерна за човешките възможности. Той се преживява като откривател на една всеобхватна теория за развитието на обществото, която позволява да се изготви и универсален модел за неговото революционно преобразяване. Сами по себе си претенциите за теоретичен универсализъм водят до невянукване в детайлите не само в исторически, но дори и в иконо-

мически план, до непрецизни анализи и в крайна сметка до утопични обобщения.

Постулатът на Маркс, че пролетариатът е основна движеща сила в развитието на съвременната цивилизация, поражда и едно от основните противоречия в неговия светоглед. Съобразно своето образование и социален статут пролетариатът изпълнява функциите на изпълнител, а не на организатор и ръководител, респ. на активен стопански субект. Маркс явно съзнава, че пролетариатът е със слаби икономически позиции и не притежава други механизми за въздействие върху обществото освен силови. Въпреки твърдението, че икономиката е базисна, той дава превес на насилствено-политическите методи за управление на обществения живот. Подобен подход неминуемо води до насилствено завземане на властта, абсолютизиране на политическите решения, прекомерна етатизация и игнориране на естествените закони на стопанския живот. Той формира една цялостна нова идеология, отричаща изцяло не само икономическия, но и политическия либерализъм.

Всъщност пълното подценяване на стопанските норми на живот проличава най-ярко в добре известния “Манифест на комунистическата партия”. В него Маркс и неговият съмишленик Фридрих Енгелс формулират десетте основни точки, които деспотично ограничават всички права на частната собственост и изцяло подчиняват икономиката на политическия диктат. Те предвиждат: експроприация на поземлената собственост и одържавяване на поземлената рента; висок прогресивен данък; конфискация на имуществото на всички политически опоненти; въвеждане на изключителен държавен монопол върху кредита и капитала; централизация и преминаване в ръцете на държавата на транспорта; одържавяване на фабриките и на средствата за производство и подобряване обработката на земите по общ план; еднаква задължителност на труда за всички и създаването на индустриални армии; съединяване на земеделието с индустрията и постепенно премахане на различията между града и селото; обществено и безплатно образование на всички нива, свързване на възпитанието с материалното производство и т. н.⁵

В същия труд Маркс предрича и тоталната глобализация на икономиката в индустриалното общество. Той обаче свързва модернизацията с непрекъснатото количествено нарастване на пролетариата като класа⁶. В тази негова “научна” прогноза се проявява друго, добре познато противоречие. По принцип Маркс свързва идеята за пролетарската революция и диктатура с напредналите индустриални държави, където и пролетариатът е най-многоброен. Естествената еволюция на западното общество обаче доказва утопичността на тази идея още докато Маркс е жив. Непрекъснато нарастващото благосъстояние на работническата класа в някои страни от Западна Европа елиминира нейната мотивация за радикални социални промени още докато Маркс е жив.

След смъртта си Маркс оставя не само критици, но и фанатизирани последователи, които създават от трудовете му нещо като псевдорелигия и превръщат революционните му идеи в догми. И тази псевдорелигия става опасна именно защото в нейната иманентна същност липсва духовното начало, защото проповядва насието и радикалната подмяна на съществуващите ценности и елити в името на едно твърде неясно бъдеще.

Първата световна война значително променя манталитета на европейците. По красноречив начин тя демонстрира неспособността на управляващите елити да се справят със сложните противоречия. Войната бележи началото на кризата в традиционния либерализъм както в политически, така и в икономически план. Тя взривява така наречения бунт на масите⁷ – не само активизира широките обществени слоеве, но и създава онази питателна среда за разпространението именно на теориите, допадащи на масовото съзнание и основаващи се на схващанията за социална еманципация и радикална промяна на цялата обществена организация.

Създаването на условия, които стимулират рецепцията на масовите радикални идеи, отваря широко пътя за Марксовата революционна теория. Ленин е този, който пръв се опита да реализира тази теория в рамките на една многонационална, но изостанала в своята модернизация страна. Приспособявайки Марксовия модел към по-ниското равнище на руската икономика, той абсолютизира ролята на централната власт и нейните силиви

институции. Поради реалната несъстоятелност на пролетариата да управлява, а и липсата на оформен пролетариат в Русия, Ленин превръща диктатурата на пролетариата в диктатура на една партия. Ограничаването на социалната база на властта и промяната на схващането за нея предопределят и процеса на болшевикзация, респ. на комунизация на традиционните социалдемократически идеи.

Ленин извежда двата основни компонента на съветския изолационен стопански модел на догонващо развитие – ускорена индустриализация и колективизация на селското стопанство. Както е известно, така нар. социалистическа индустриализация се характеризира с преимуществено развитие на тежката индустрия. Тя дава възможност да се постигне не само по-бърза модернизация, но и да се засили независимостта на съветската държава от външни влияния. Колективизацията в действителност представлява уедряване на земеползването, но същевременно и тотално одържавяване на земята, улесняващо поставянето на селото под диктата на централизираното планиране и вписването му в преследвания социално-икономически шаблон. Реалната практика обаче принуждава Ленин да отстъпи от своите теории. Прибъгвайки в края на живота си до помощта на НЕП-а, след смъртта си той оставя твърде неясно послание за икономическото бъдеще.

Сталин е този, който практически формира съветския социално-икономически модел в неговия завършен вид. Тоталното одържавяване на всички средства за производство ограничи и до голяма степен обезсмисли действието на стоково-паричните отношения. Сталин има и трудната задача да вкара аграрна Русия в индустриалната ера. Ускорената индустриализация подчини на този отрасъл всички останали стопански дейности. Тя се осъществи за сметка на другите отрасли и на чудовищното свиване на потреблението на вътрешния пазар. За да сломи съпротивата на селяните и да ги вкара насила в колхозите, в началото на 30-те години Сталин обрича милиони от тях на гладна смърт⁸.

През 30-те години партийната диктатура е подменена от авторитарната власт на Сталин. Експериментираният изолационен модел въпреки претенциите за всенародно участие в неговото управление на практика започва да се базира на ръководните уме-

ния на една твърде ограничена и подчинена на “вожда” прослойка. Управлението на икономиката е не само абсолютно централизирано, но осъществяващо се изключително чрез силово-административни методи⁹. За разлика от своите идейни предшественици Сталин е преди всичко човек на действието. Опитите му за теоретизиране са обикновено постфактум и рядко минават без чужда помощ¹⁰. Като повечето диктатори той не притежава висока ерудиция, но проявява удивителна интуиция към историческата ситуация и най-вече към запазването на властта.

Всъщност Сталин се опитва да изложи по-пълно своята теоретическа концепция за социалистическата икономика едва в началото на 50-те години, малко преди края на жизнения си път. В обобщаващото си съчинение, посветено на икономическите проблеми на социализма¹¹, той формулира редица абсурдни тези. Крайната цел на всички стопански трансформации според него е да се постигне пълно игнориране на пазара, улесняващо установяването на натурален обмен между селото и града. В социалната област той вещае изграждането на едно аморфно общество, лишено не само от класи и социални прослойки, но и от професионална и личностна диференциация.

За първи път в тази книга Сталин формулира и постановката за обособяването на международния социалистически пазар¹². Аргументацията е повече от наивна. Високите темпове на промишленото производство в социалистическите страни позволявали да се прекрати всякакъв внос от Запада. Нещо повече – твърде скоро излишъците от социалистическата индустриална продукция щели да се изнасят навън. От това следвало, че сферата на влияние на главните капиталистически държави (САЩ, Англия, Франция) върху световните ресурси нямало да се разширява, а да се съкращава. Условието за пласмент на световния пазар за тези държави щели да се влошават, а ненатоварването на техните мощности да се увеличава. Така според посочената теза разделянето на световния пазар води неминуемо и почти автоматично до задълбочаване на общата криза в капиталистическата система¹³.

Както в по-голямата част от случаите, така и по отношение на международния пазар тезите на Сталин легализират теоре-

тично една съществуваща вече практика. Те придават на социалистическата икономика стратегическо значение в противостоеното между двете системи и респ. я превръщат в приоритетен обект на секретност. Тази философия на щрауса в своята абсурдност стига дотам, че до края на 50-те години тенденциите в световното икономическо развитие изобщо не се следят. Особено драматично е положението през първата половина на същото десетилетие, когато данните за стопанското състояние започват да се крият и от собствената общественост, а публикуването на официалните статистически годишници е преустановено¹⁴. Икономическата и статистическата наука изпадат в сериозен застои и започват да изпълняват политико-манипулативни функции.

След смъртта на Сталин почти негласно отмират и неговите крайни и наивни тези за характера на международния пазар и за секретността на социалистическата икономика. Най-напред те са коригирани практически, а впоследствие и теоретически. В новия учебник по политикономия, написан в 1957 г. от авторски колектив, в който участват икономисти от всички бивши социалистически страни, Сталиновите тези, развити в неговия последен труд, вече отсъстват. Теоретичното наследство на Маркс и Ленин, което определя същността на съветския социално-икономически модел, обаче остава непокътнато. Дори обявеният за “исторически” XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.) нито притежава необходимия кураж и интелектуален потенциал, нито изобщо си поставя за цел да направи сериозни изменения в неговата същностна характеристика. Нещо повече – до края на 50-те години този модел в основни линии е наложен на цяла Източна Европа.

Следваният социално-икономически модел е подложен на официална преоценка едва през втората половина на 80-те години, когато в СССР тече така нар. “перестройка”. Силната политизация и поляризация на съветското общество, както и бързият ход на историческите промени обаче далеч не бяха най-подходящият момент за обективни, конкретни анализи. Още повече че в бившия Съветски съюз стопанската история беше една от най-идеологизираниите и изостанали обществени науки. Всъщност реформите стартираха, без да се познава състоянието до стартовата линия.

Самият Горбачов, както преобладаващата част от комунистическите ръководители, също не притежаваше необходимата ерудиция за едно такова грандиозно начинание. Наред с позитивните страни връх в неговата реформистка политика взеха и редица пресилени и неверни тези. Липсата на ясна стопанска и социална алтернатива се оказва една от основните причини за краха на тази политика. Неуправляемите революционни процеси пометоха не само съветската държава, но и цялата икономическа макроструктура на Източна Европа¹⁵.

2. Властващите социално-икономически идеи в Германия по времето на Хитлер

Макар да е компилативен, с по-краткотрайно и ограничено въздействие, социално-икономическият модел на националсоциализма също има определено място в новата европейска история, тъй като в продължение на повече от 10 години той е основна идеология на Третия райх. Присъдата на историята над него е сурова и справедлива. Но въпреки всичко е необходимо да се отговори на въпроса защо той успя да отрови съзнанието на немалко европейци, а в прагматична Германия дойде по парламентарен път. Както марксистката идеология, така и фашистката, намират благоприятна почва преди всичко в страните с изострени социални противоречия. Фашизмът печели популярност с обещанията си за силна държава и за въвеждането на нов порядък в социално-икономическата сфера. Наред с идеологическите различия¹⁶ силната конкуренция за спечелването на еднородната електорална маса се сочи от някои изследвачи като една от основните причини за взаимната нетърпимост и дори ненавист между марксистките и фашистките партии¹⁷.

Преобладаващата част от изследвачите на националсоциализма не обръщат дължимото внимание на социалните и икономическите възгледи на Хитлер¹⁸. Много негови публични изяви свидетелстват, че той самият възприема себе си като социалист и революционер – “когато някой ме запита защо Вие сте социалист, тогава аз отговарям това, в което и вярвам, че нашият народ няма да се запази за дълго като народ, ако всичките му части не са здрави.

Аз не мога да си представя бъдещето на нашия народ, ако от едната страна се разхожда охранената буржоазия, а до нея крачат измършавелите работнически същества”¹⁹.

Според Хитлер трите основни задачи на всяка революция са: да разкъса стените, които разделят съсловията едно от друго, на всеки да се предостави път за възход и да се създаде такова общо жизнено ниво, при което и най-бедните да имат осигурен екзистенциален минимум и достъп до постиженията на културата. Още от 1920 г. той проповядва, “че социалното мислене трябва да бъде фундамент на всяка държавна система”²⁰. Подобни мисли за значимостта на “икономическите предпоставки” и на “социалното издигане” той повтаря почти във всичките си публични изявления и речи. Излага ги и на много места в “Mein Kampf”. Бившият държавен секретар Майснер също пише в мемоарите си, че Хитлер през цялото време, докато е на власт, отделя особено внимание “на социалния проблем и на изравняването между работничеството и буржоазията”²¹.

За разлика от социалистите-марксисти, Хитлер проповядва необходимостта само от “равен изходен шанс”, тъй като смята, че както между представителите на самия народ, така и между отделните раси, респ. народи, съществува вродено неравенство. В публичните си изяви той непрекъснато пледира да се даде “път на трудолюбивите”, говори за “задължението на държавата” да осигури добро обучение на “способните деца от всички съсловия”. По принцип не отрича неравенството и йерархическото устройство на обществото, а се застъпва за по-голяма социална мобилност, за издигането на “умните глави” и на хората с “качества”²². Според него не висшите слоеве, т. е. буржоазията, а “масите”, т. е. низшите съсловия – работници, селяни и пр., възплъщават необходимите качества за управление, а те са – сила, енергия, воля, решителност²³.

Хитлеровото чувство за социална справедливост обаче се характеризира с една специфична особеност. Той често подчертава, че “националсоциализмът не е експортен артикул”, “националсоциализмът е наш ценен немски патент”²⁴. Както изтъкват неговите съвременници, “Хитлер мислеше социалистически само в рамките на собствения си народ”, докато по отношение на другите народи той оставаше абсолютен егоист и империалист²⁵. Именно

тази особеност рязко отличава егоцентричния националсоциализъм от марксизма, който разчита на “интернационалната работническа солидарност” и в много случаи стои в основата на националния нихилизъм.

По отношение на стопанското управление Хитлер също така заимства много неща от марксистите. Той толерира държавните и кооперативните стопански субекти. Със засилващата се милитаризация на икономиката постепенно превръща държавата в мощен инструмент за дирижиране на стопанството и подчинява неговото развитие на плановото начало. Основните усилия са насочени към реструктуриране на икономиката и към нейното модернизиране чрез технически и индустриален бум.

За разлика от Съветския съюз обаче, в Третия райх държавният монополизъм в икономиката се засилва, без да се ликвидират различните форми на частна собственост. Съюзът на германските индустриалци (*Mittleeuropäischer Wirtschaftstag*), обединяващ всички водещи германски фирми²⁶, запазва своите солидни позиции чак до пуча срещу Хитлер през 1944 г.²⁷ Със своите напредничави идеи съюзът оказва немалка роля върху формирането на германската външноикономическа политика до началото на Втората световна война. От него националсоциалистите заимстват и идеята за “голямото икономическо пространство”²⁸, която за съжаление значително изопачават и подчиняват на своите завоевателни стремежи.

Въпреки дамагогските претенции за нов социално-икономически ред, националсоциализмът практически се изражда в най-тоталитарната политическа система. Неговата националистическа ограниченост прераства в брутална ксенофобия и империализъм, които в крайна сметка предопределят бързия крах на Третия райх и дамгосването му с позора на историята.

3. Кейнсианската революция

Световната стопанска криза от края на 20-те и началото на 30-те години изправя световното стопанство пред нови сериозни изпитания. Както на национално, така и на международно ниво, либералните парадигми доказват своята базпомощност да излекуват икономиката и да възстановят механизмите за самостоятелно

регулиране на пазара²⁹. Фиксираните валутни курсове и системата на златния еталон се оказват недостатъчни да гарантират стабилността на международните цени. В стремежа си да установи равновесие в своите платежни баланси държавата е принудена все по-често да използва различните инструменти на икономическата и социалната политика³⁰.

Голямата стопанска рецесия и радикализацията в европейския политически живот налагат да се формулира и нова социално-икономическа философия, която да съхрани политическата демокрация в западните общества. През 1936 г. бонвиванът сред икономистите Джон Мейнард Кейнс³¹ издаде своето фундаментално съчинение “Обща теория за заетостта, лихвата и парите”. Чрез прецизен и обстоен анализ авторът доказва, че свободната игра на икономическите механизми не гарантира автоматически трудова заетост. По принцип Кейнс не се обявява срещу пазарната икономика и свободната конкуренция. Въпреки това кейнсианската доктрина представлява теоретична концепция на новия порядък на така нар. смесена икономика. Според нея само енергичното вмешателство на държавата, стремяща се да съхрани пълната заетост, може да придаде на пазарната икономика стабилност и обществена справедливост³².

Поддържането на равновесието в платежния баланс престава да бъде основна цел. Неговото място заема нов приоритет – грижата за вътрешното стопанско развитие, при което предпочитанието пада върху социалния обект на икономическата система. Кейнсианската теория обявява повишеното потребителско търсене за един от водещите стимули на стопанския просперитет. За да може икономиката да функционира оптимално, е необходимо да се създаде активен вътрешен пазар, респ. стабилна средна класа. В случая понятието “средна класа” включва не само собствениците (вкл. и на по-обобществената форма на собственост – акционерната), но преди всичко огромната армия на наемния труд, на хората, упражняващи различни професии срещу заплащане. Именно добре заплатената средна класа е най-масовият потребител на материални блага. Тя е и най-надеждният данъкоплатец, респ. основният източник на средства за държавната хазна. А според Кейнс фискът

е главният механизъм, чрез който се регулира икономиката. Приходите от инвестициите в производството зависят от много и често случайни фактори и поради това трудно могат да се предвидят точно.

За засилването на обществените функции на средната класа Кейнс също отрежда значителна роля на държавата, която е призвана да съдейства за повишаване доходите на населението и да хармонизира икономическите решения със социалната политика. Неговата теория доказва, че държавното програмиране и прогнозиране е най-сигурният лек срещу икономическите и социалните сътресения. По този начин правителството се утвърждава като основен работодател и същевременно придобива възможност да контролира всички ключови сектори на икономиката. Така на практика Кейнс обосновава теоретически ползата от прилагането на регулативно-програмни механизми и в икономиката на демократичните общества.

Дж. М. Кейнс умира малко след края на Втората световна война като икономически съветник в британското правителство. Неговите новаторски идеи обаче вдъхновяват и намират ревностни последователи сред западните икономисти, стопански и политически дейци. Те дава съществен подтик за коренната промяна в мисленето на следвоенните елити. Създаването на необходимите предпоставки за установяване на регулирана смесена икономика, бърз стопански ръст, социална държава и икономическа демокрация стават ръководни принципи в тяхната практическа дейност. Тази своеобразна революция в управленската философия значително ускорява еволюционното развитие на западното общество, усъвършенства го, без да изменя неговите традиционни ценности и демократичната форма на политическия либерализъм.

Десетилетия след смъртта на Кейнс идеите на видния английски икономист продължават да се популяризират и развиват главно от така нар. "Неокейнсианска школа", която има последователи във всички индустриални държави. В резултат на промените, повлияни от кейнсианството, държавата придобива функциите на **държава-покровител**, която е призвана да осигури не само висок икономически ръст, респ. материално благоденствие, но и социално

съгласие, респ. широка обществена поддръжка на провежданата политика. Тя стимулира развитието на потребителското общество със стабилна средна класа, която е не само основен източник на приходи за фиска, но и най-масовият потребител на произвежданите материални и духовни блага. Кейнсианството предлага богат инструментариум за конкретни практически решения. То обаче не налага своите методи като задължителни парадигми, а оставя широко пространство на алтернативния избор.

Американският президент Франклин Рузвелт е един от най-големите почитатели на Кейнс³³. Тъй като просперитетът на американската икономическа политика до голяма степен се дължи на способността ѝ да акумулира нови и перспективни идеи, кейнсианската школа в Съединените щати се развива най-бързо. Тя полага основите на модерната макроикономия, на програмирането и моделирането на пазарното стопанство.

Нещо повече – проповядвайки отвореността на националните стопанства, тя използва регулативните данъчно-кредитни и митнически механизми за създаването на икономически макро-структури в свръхнационален мащаб. Едно от сполучливите приложения на новите кейнсиански идеи на наднационално ниво е американският план Маршал³⁴. Впоследствие кейнсианският социално-икономически модел оказва влияние и върху западно-европейските интеграционни процеси, и особено при изграждането на Европейската икономическа общност. В национални рамки обаче той намира своята най-плътна реализация в някои западно-европейски страни. Особено показателен пример в това отношение е примерът с ФРГ. Още първото федерално правителство на Аденауер установява “социално пазарно стопанство”. Всепризнатият строител на съвременната германска социална държава е тогавашният стопански министър, а впоследствие и канцлер на ФРГ Лудвиг Ерхард.

Тъй като некейнсианството съумя да интегрира в своята теория и практика положителните елементи и от социалистическия социално-икономически модел, много негови привърженици смятаха, че между двете стопански системи вече не съществуват

дълбоки принципни различия. На тази основа се разви и идеята за конвергенцията, т. е. за възможността от тяхното постепенно сливане³⁵.

Авторитетът на Кейнс в САЩ се запазва чак до президентския мандат на Никсън. Кейнсианският модел обаче също не е лишен от несъвършенства. Със своята насоченост към стимулирането на пазара и производството той пренебрегва балансирането на бюджета и немирната игра на парите. През периода от 1969 до 1979 г. американската икономика е обхваната от сериозна инфлация. През 70-те години вече се дава зелена улица на новата монетаристка теория на М. Фридман³⁶.

Когато Роналд Рейгън печели президентските избори, консерваторите в САЩ си отдъхват. Неговият икономически екип възвести чудото, наречено “рейгономика” или “консервативна революция”. На мода се върна шотландският профил на основоположника на либерализма в икономиката Адам Смит³⁷. Всъщност в САЩ, а в известна степен и във Великобритания взе превес “неолибералната” или “неоконсервативната” икономическа школа, която приспособи либералните теории на XVIII век към съвременните стопански условия. Започна процес на децентрализация в икономиката и на отдръпване на държавата от нейното управление.

Крахът на социалистическия модел, изроден в тоталитарен режим, допълнително подкопа авторитета на кейнсианството. Както винаги, махалото на историята премина от една крайност в друга. Последователите на неолиберализма абсолютизират възможностите на стихийния пазар. Те се отказват от намесата на държавата в реалната икономика и в социалната политика, като ограничават нейните регулативни функции предимно в сферата на паричното обращение. Същото се отнася и за международните икономически отношения. Определен превес вземат схващанията, че тяхното регулиране и усъвършенстване не е необходимо. Същевременно стопанските механизми продължават да бъдат сред най-действените оръжия в дипломатията на съвременните велики сили. Отказът на богатите държави да разработват и прилагат приемливи форми за равноправно общуване между страните с различна

степен на стопанско развитие обаче води не до същинска глобализация на световната икономика, а дава израз само на желанието им да властват над другите.

Към основните кейнсиански принципи се придържа единствено Европейският икономически съюз. За съжаление и в края на XX век редица народи, дори от стария континент, все още не са постигнали така необходимото за всяка човешка дейност облагородяване на икономическата и социалната среда. Засега за изпадналите от международното разделение на труда страни от Централна и Източна Европа членството в ЕИО няма алтернатива. Интеграцията обаче може да се осъществи единствено чрез постигането на съпоставими социално-икономически параметри, а това е свързано и с трудно разрешими проблеми и изисква много време и средства.

БЕЛЕЖКИ

¹ Бухолц, Т. Живи идеи от мъртви икономисти. С., 1993, с. 7.

² През 1927 г. в Германия е публикувана статията на съветския икономист Н. Кондратиев. Проучвайки данните на статистиката, той установява, че световното стопанство се развива циклично – на всеки 40–50 години основните седем икономически показателя бележат дълбок спад. Макар и непризнат приживе в родината си, с тази си работа Кондратиев става основоположник на теорията за дългите вълни на конюнктурата.

³ Фукуяма, Фр. Краят на историята и последният човек. С., 1983, с. 10. Схващането, че човешките идеи направляват историята, става основа на най-популярните методологически школи в историографията на нашия век. То се споделя както от материалистическата марксистическа школа, така и от последователите на немския социолог Макс Вебер, който извежда на преден план значението на религията.

⁴ Бухолц, Т. Цит. съч., с. 131.

⁵ К. Marx and F. Engels. The Communist Manifesto. S. Beer, 1955, p. 31–32.

⁶ Тази прогноза на Маркс напълно се опровергава от нашата съвременност. В производствената сфера на съвременните постиндустриални държави са ангажирани не повече от 20–30% от населението.

⁷ Виж по-подробно: Ортега-и-Гасет, Х. Бунтът на масите. С., 1993. Още през 20-те години видният испански философ и хуманист пророчески

предсказва опасните последици от този бунт, пораждащ радикална подмяна на елитите и духовна нищета. Той обаче не обяснява причините, които го пораждат, и недооценява факта, че не всички европейски народи и съсловия живеят в условията на така наречената от него “извечна селва” (понятие, фиксиращо най-общо материалното благополучие и безупречно действащата обществена организация).

⁸ Вж по-подробно: **Conquest, R.** *The Harvest of Sorrow*. N. J.: Oxford University Press, 1987. Английският историк е сред първите, който дава данни за размаха на жертвите от колективизацията в СССР.

⁹ Характерът на тоталитарното общество в СССР е разкрит в редица работи от руски автори, издадени и у нас, като “Номенклатурата” на М. Восленски, “Технология на властта” на А. Автохранов, “Утопията на властта” на М. Гелер и А. Некрич и др.

¹⁰ Практическият идеолог на силно централизираната, командно-административната стопанска система е Николай Вознесенски. След Втората световна война главен съветник на Сталин по икономическите въпроси е акад. Евгений Варга.

¹¹ **Сталин, Й. В.** *Економическите проблеми социализма в СССР* М., 1952. Книгата отразява вижданията на Сталин по повод разгърнатата се дискусия около написването на учебника по политическа икономия на социализма.

¹² **Никова, Г.** *Съветът за икономическа взаимопомощ и България (1949 – 1960)*. С., 1989, с. 119.

¹³ **Сталин, Й. В.** *Цит. съч.*, с. 71–76.

¹⁴ След 1948 г. поредният статистически годишник е публикуван едва през 1958 г.

¹⁵ В издадената през 1994 г. в Ню Йорк книга на Питър Суайцер се изследва връзката между разпадането на съветската система и осемгодишния мандат на най-антикомунистически настроения американски президент Р. Рейгън. В нея авторът изнася много любопитни факти за тайната стратегия на Рейгъновото правителство, разчитаща преди всичко на икономическите лостове за задушаването на Москва (Виж: **Суайцер, П.** *Победата. Тайната стратегия на Рейгън за разбиването на СССР* С., 1999.)

¹⁶ За разлика от марксизма, който приема за своя философска основа диалектическия материализъм, фашизмът и националсоциализмът се придържат към вулгарния материализъм или към така нар. социалдарвинизъм. Последният механично отъждествява човешките отношения с отношенията в природата, т. е. между животинските видове. Оттук произтичат и сериозните различия в етическите възгледи на двете социални

движения. Докато етиката на марксистката идеология проповядва много от ценностите на ранното християнство, основополагащият морален принцип на фашизма е изведен от вечната борба в природата за оцеляване, където правото е винаги на страната на по-силния. Съвсем основателно фашистката философия и етика са обект на най-задълбочени проучвания, особено от психологическа гледна точка, и са изложени на най-негативистични оценки. Именно те превръщат фашизма в най-страшната доктрина на XX век, оправдаваща дори патологичните отклонения в човешките взаимоотношения от общоприетите норми както в национален, така и в междуетнически план.

¹⁷ Доскоро преобладаващата марксистка школа в нашата историография приемаше за най-меродавно определението за фашизма, дадено от Г. Димитров на Лайпцигския процес.

¹⁸ За първи път тези възгледи се анализират обстойно от германския историк Райнер Цителман. Книгата му се основава върху цялостното проучване на източниците и публичните речи на Хитлер. Тя предизвика оживена полемика във ФРГ. Виж по-подробно: **Zitelman, R.** *Hitler: Selbstverständnis eines Revolutionärs*. New York, 1987.

¹⁹ **Zitelman, R.** *Op. cit.*, S. 89.

²⁰ Пак там, с. 87–88.

²¹ **Meisner, O.** *Staatssäkrätär unter Ebert-Hindenburg-Hitler. Oer Schicksalsweg des deutschen Volkes 1918–1945, wie ich ihn erlebte*. Hamburg, 1950, S. 332.

²² *Mein Kampf*, S. 482.

²³ **Zitelman, R.** *Op. cit.*, S. 99.

²⁴ Пак там, с. 95.

²⁵ **Wagener, O.** *Hitler aus nächster Näne. Aufzeichnungen eines Vertrauten 1929–1932*. Frankfurt/M., Berlin, Wien, 1978.

²⁶ Съюзът на германските индустриалци е основан през 1931 г., т. е. преди идването на националсоциалистите на власт. Той обединява над 130 водещи индустриални фирми.

²⁷ След опита за покушение върху Хитлер през лятото на 1944 г. съюзът е разтурен, а неговият практически ръководител барон Тило фон Вилмовски, зет на Г. Круп, е обвинен в държавна измяна, арестуван и изпратен в концентрационния лагер “Заксенхаузен”.

²⁸ Идеята за голямото икономическо пространство се ражда още през 1915 г. Неин автор е германският политолог и либерален дамократ Фридрих Науман. Тази идея се доразвива от Съюза на германските индустриалци. Нейният основен замисъл е да се изгради общ пазар между

Германия и Югоизточна Европа, като за целта се осигури и модернизацията на региона.

²⁹ **Kindleberger, Ch. F.** Foreign Trade and the National Economy. New Haven, 1966, P. 235.

³⁰ През периода 1933 – 1944 г. американският президент Франклин Делано Рузвелт разработва цяла система от реформи. Новият курс в законодателството и политиката се осъществява чрез редица парични, кредитни, социални и икономически мерки, целящи да смекчат последиците от голямата депресия.

³¹ Дж. М. Кейнс е роден в 1883 г. и умира през 1946 г. Той никога не е бил само кабинетен учен. Заема важни стопански постове, а като преуспяващ бизнесмен е и доста състоятелен. Слави се и като голям почитател и меценат на театралното изкуство. Женен е за руска балерина.

³² **Ван дер Вее, Г.** История мировой экономики 1945 – 1990. М., 1994, с. 18–19.

³³ **Бухолц, Т.** Цит. съч., с. 12.

³⁴ **Никова, Г.** Началото на западноевропейската икономическа интеграция. – ИП, 1990, № 6, с. 3–16.

³⁵ Например през 70-те години един от изявените представители на тази теория – холандският икономист Ян Тинберген – пише, че “Борбата за икономически строй не е качествена конфронтация, т. е. икономическите строеве принципно не се различават”. (**Tinbergen, J.** Konvergenzen und divergenzen der verschiedenen Wirtschaftsordnungen. – In: Unsertr Wirtschaft – Basis – Dschugel – Dogma – Marktwirtschaft in den gegenwärtigen Auseinandersetzungen Köln, 1973, p. 216.)

³⁶ Виж по-подробно: **Фридман, М.** Немирството на парите. Епизоди от монетарната история. С., 1994.

³⁷ Адам Смит (1723 – 1790 г.) е не само основоположник на икономическия либерализъм, но и на класическата политикономия. Неговото основно икономическо съчинение “Изследване на природата и причините за богатството на народите” не е загубило своята актуалност и до днес.